

crkva u svijetu

MIŠLJENJA

RELJEF U ZMAJEVOJ ŠPILJI NA BRAČU

Ivan Mužić

I.

U više pokušaja da se razjasni simbolika reljefa u Zmajevoj špilji na Braču posebno treba izdvojiti neka mišljenja. Tumačenje prof. Josipa Hamma iz god. 1960. zanimljivo je samo zbog znanstvenog autoriteta koji on uživa kao slavist. Govoreći o skulpturama Zmajeve špilje, on drži da se »tu zapravo radi o vrlo lijepom i originalnom spomeniku iz starokršćanskog monaškog (cenobitskog) života za kojega su monasi-pustinjaci (legenda hoće da su to bila dva brata klesara) u pećini spilje u kojoj su se nastanili uz ostale skulpture, koje su također zanimljive, uklesali i simbole četiriju evanđelista«. Prof. Hamm točno konstatira da je najzanimljiviji drugi lik i zvijer u koju je taj lik upro pogled ispod svojih teških kapaka. Hamm ističe da je taj lik glava žene koja srdito i s prezirom gleda u zmaja, koji se prema njoj postavio prijeteći i u iščekivanju. Hamm dalje kaže da je to »slobodno povezivanje simbola za Evanđelje po Mateju s likom žene odjevene u sunce« i zmaja koji stoji pred njom da joj proždre dijete kad ga rodi, kako je to opisano u XII. poglavlju *Apokalipse*. Hamm inače glavu žene u mjesecu označuje, ispod fotografije koju donosi, kao simbol evanđelista Mateja, tako da on na taj način ostavlja mogućnost za dvije interpretacije koje su u biti kontradiktorne. Jer, terško je u jednom liku povezati, kako on to čini, ženu iz *Apokalipse* i evanđelista Mateja¹

Prof. Davor Domančić također je god. 1960. o reljefima u ovoj špilji opširnije pisao. Njegovo istraživanje »Dragonjine špilje nad Murvicom« posebno je važno zato, što je on u njoj pronašao »malen kameni ulomak, na kojemu se sačuvao dio ukrasa lisnate vitice, koja se savijala u obliku meandra, a stilski pripada kraju 11. stoljeća i ranoromaničkom stilu«. Domančić konstatira da je zapadna strana špilje najviše obrađena i da je u njoj »glavni lik zmaja s rastvorenim ustima, po kojemu je i sama špilja dobila ime. Iznad njegove glave je lav, a do njega lavlja glava kozjih ušiju. Lijevo su dvije ljudske glave, od kojih jedna vjerojatno predstavlja Mjesec. Na ostalomu dijelu stijene izdubene su rupe, male ponare i sjedišta«. Zaključak je prof. Domančića da su svi »ti likovi priprosto klesani te se stilski ni vremenski ne mogu odre-

¹ Josip Hamm, *Apokalipsa bosanskih Krstjana*. Slovo, 1960, 9—10, 46—47.

diti... Ipak bih pripisao te reljefe priprostome dlijetu stanovnika te špilje, koji su tu stanovali polovinom 15. stoljeća. Tom vremenu vjerojatno pripadaju i pregrade u špilji, koje također nemaju određene stilske odlike.² Domančić je u pravu kad pregrade u špilji datira u polovicu 15. stoljeća, jer znamo sigurno da su tada objekti građeni u okolini špilje. Moguće je da su tada izvršeni i neki drugi zahvati u samoj špilji. Međutim, čini se, a to zahtijeva posebnu ekspertizu, da su u špilji najprije izrađeni reljefi, a tek onda pregrade. Naime, očito je da je pregrade mogao sazidati svaki bolji klesar, i bilo kada, a da su reljefi rad majstorske ruke s osjećajem za umjetnički izraz.

Prvu monografiju o Zmajevoj špilji objavio je god. 1986. Ante Škobalj, poznat kao pisac vrlo vrijedna djela *Obredne gomile*. Naslov je njegove monografije *Vjera starih Hrvata na reljefu u Zmajevoj špilji na Braču*.³ Škobalj je napisao poetski nadahnuto djelo s nizom vrijednih zapažanja, ali se s njegovom ocjenom značenja središnjega reljefa na zapadnoj strani nije moguce složiti. Naime, on drži da je u Zmajevoj špilji prikazana »Žena ogrnuta Suncem« koju napada zmaj, dakle, motiv iz XII. poglavlja *Apokalipse*. Suočen s činjenicom da je oko glave žene prikazana jedna faza Mjeseca, Škobalj je dodao da je Ženi klesar-pustinjak »dodao Polumjesec kao puki ukras«.

Neosporno je da ljudski lik u Polumjesecu može biti samo žena, jer je gotovo u svim mitologijama starih naroda, odnosno u svim drevnim predajama Mjesec simbol ženskoga principa, odnosno znak plodnosti, mijene i ponovnog rađanja. Međutim, nemoguće je pretpostaviti da se na ovom reljefu radi o Ženi i Zmaju iz *Apokalipse*, jer je prikaz Žene i Zmaja na reljefu suprotan Ivanovu opisu: »Potom se u nebu pokaza veličanstven znak: Žena obučena u sunce, mjesec pod njezinim nogama, a na glavi joj vijenac od dvanaest zvijezda. Bila je trudna i ,vikala je u bolovima' i mukama ,rađanja'. Zatim se pokaza drugi znak u nebu: veliki Zmaj plamene boje sa sedam glava i deset rogova. Na glavama mu sedam kruna. Njegov rep pomete trećinu ,nebeskih zvijezda i surva' ih ,na zemlju'. Zmaj stade pred Ženu koja je imala roditi, da joj proždre Dijete čim ga rodi.«⁴ U kršćanskoj ikonografiji i umjetnosti s Ivanovim opisom Žene ona redovito ima Mjesec pod nogama, a nikada oko glave. Na reljefu iz Zmijeve špilje nema prikaza Sunca, dvanaest zvijezda, sedam Zmajevih glava i deset Zmajevih rogova.

Značajno je i mjesto u kojemu je isklesan ovakav reljef s obzirom da su špilje od prahistorije, pa dugo poslije, za kristijaniziranja i dalje, dakle i kad su u špilje ušli kršćanski pustinjaci, služile kao svetišta raznih poganskih kultova. Špilja kao utjelovljenje ženskog principa, pokapanja i ponovnog rađanja često je označivala vezu između neba i zemlje, a kada je smještena u planini kao muškom principu bila je idealno mjesto inicijacije u raznim poganskim misterijima.⁵ Da se radi o poganskoj simbolici potvrđuju i druge pojedinosti. Kod starih naroda, davno prije njihova kristijaniziranja, zapadna strana (na kojoj se u ovom slučaju nalazi reljef s Mjesecom i Zmajem) redovito je označivala stranu smrti. Niz udubljenjā u špilji, za koje Škobalj kaže da ih ne može protumačiti, poznat je također iz pretkršćanskih vremena u Zapadnoj Evropi. U znanosti se smatra da su ta udubljenja služila za potrebe poganskih kultova. Neshvatljivo je da bi jedan kršćanski pustinjak klesao ili dao klesati na jednoj velikoj plohi špilje zmaja, i to u dominantnoj pozi. Naime, poznato je da je tek Konstantin Veliki uveo zmaja u kršćansku simboliku, tako da je dao naslikati sliku: »...i to kako nogama gazi zmaja i baca ga u ponor. On je tu *debellator hostium*, a kao takav je prikazan i Kon-

² Davor Domančić, *Kulturni spomenici otoka Brača*. Brački zbornik, 4, ed. Savjeta za prosvjetu i kulturu općine Brač, Supetar, 1960, s. 146-147.

Pravu popularizaciju doživjeli su ovi reljefi tek god. 1975. kad se u izdanju Grafičkog zavoda Hrvatske pojavilo prvo izdanje monografije Brač s tekstom Petra Šimunovića i s izvrsnim fotografijama Ive Eterovića, među kojima se nalaze i »Mjesečev lik« i »Zmaj otvorenih ralja«. Drugo izdanje istog izdavača objavljeno je god. 1982.

³ Ante Škobalj, *Vjera starih Hrvata na reljefu u Zmajevoj špilji na otoku Braču*. Vlastita naklada, Duće, 1986, s. 112.

⁴ Biblija. Ed. Kršćanska sadašnjost, Tryckcentralen, Örebro-Sweden, 1977, s. 1159.

⁵ Usp. Jean Campbell Cooper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*. Ed. Prosveta-Nolit, Beograd, 1986, s. 104.

stantin II. na jednom novcu, kako konjem gazi zmaja. Pod tim „neprijateljem“ podrazumijevao se neprijatelj kršćanstva i predstavnik paklenih sila. I u toj alegoriji ulaze zmaj i drugi gmazovi u kršćansku umjetnost. U orijentu se razni sveti — sv. Juraj, sv. Menas i drugi onda rado prikazuju, kako ubijaju zmaja, dakle kao *debellatores hostium*, i zmaj se odsada češće prikazuje.⁶ Redovnik, bio on iz Poljca ili s Brača, dakle, iz mjesta gdje je u srednjem vijeku bilo vrlo rašireno štovanje sv. Jurja koji ubija zmaja, ovakvu scenu sa zmajem nikada ne bi prikazao.

Dakako, za jednu obuhvatniju ocjenu reljefa prijeko je potrebno i njegovo datiranje. Skobalj u svojoj knjizi navodi Valierijevu vitizaciju iz god. 1579, u kojoj je vizitator istakao da je prije 120 godina, dakle, u drugoj polovici 15. st., »...sva... ova mjesta sagradio svećenik Juraj Dubravić, Eremita, i njih je prije smrti svojom oporukom ostavio« redovnicama-picokarama.

Kod ocjene ovog navoda bitno je istaknuti da je Zmajeva špilja samo dio šireg kompleksa (»sva ova mjesta«) u koji treba smjestiti, kako i Skobalj priznaje, »i Pustinju Picokara s njihovim kućama i njihovom kapelicom s uklesanom godinom 1477«. Posebno je važno da je vizitator upotrijebio na latinskom slijedeći izraz: »*Omnia haec condidit*...«, što je Josip Franulić točno preveo na hrvatski izrazom *sagradio*. Međutim, Skobalj glagol *condidit* izvodi od *condio*, *condire* koji znači, između ostaloga, i *ukrasiti*, kako on to ističe. Međutim, vizitatorov izraz *condidit* izveden je iz glagola *condo*, *condere*, *-didi*, *-ditum*, a na hrvatskom znači, između ostaloga, *sagraditi*, *podići*, *utemeljiti*, ali ne i *ukrasiti*.⁷ (Skobalj zna latinski, a iz knjige se vidi da se koristio i rječnikom latinskog jezika, pa je očito da on radi potkrepe svoje teze forsira značenje koje ova riječ nema). Osim toga, bilo bi besmisleno da je Valieri pod pojmom *condidit* mislio na ukrašavanje, kad u stvari spominje objekte, a reljefe u špilji uopće ne spominje.

II.

Pravi smisao reljefa u Zmajevoj špilji prvi je shvatio Cyrill Korvin Krasinski, koji je, kako i Skobalj ističe, jedan od vodećih evropskih stručnjaka za etnologiju i povijest religija.⁸ Njemu je Skobalj poslao fotografiju velikog reljefa iz Zmajeve špilje i neke detalje koji nisu bili dobro snimljeni što je njega, prema Skobaljevju mišljenju, »možda zavelo na krivi put«. Međutim, Skobalj priznaje da je »glavna slika reljefa bila jasna«. Krasinski je zaključio na temelju ovih fotografija da fizionomija životinje podsjeća na vuka, koji prema nordijskoj mitologiji jede Mjesec za njegova smanjivanja. Prema mišljenju Krasinskoga na ovom reljefu je prikazan Mjesec kako se smanjuje (»abnemende«) koji je u ovom obliku na cijelom euro-azijskom kontinentu simbol umiranja i smrti, dok zmaj nema ništa zajedničko sa satanskom aždajom iz kršćanskoga srednjeg vijeka. Krasinski je u pravu i zato što je gotovo identičan smisao ovog shvaćanja dokumentiran u Hrvata već od srednjeg vijeka. Toma Arhidakon (rođen 1200.) smatra, kako je poznato, u svojoj *Kronici* da su Hrvati starosjeditelji koji su prije miješanja s doseljenicima stanovili u gorovitim oblastima na sjeveru Dalmacije i nazivali se »Kureti ili Koribanti«. Toma Arhidakon o njima kaže slijedeće: »Mnogi ih pjesnici spominju zbog nekog smiješnog mišljenja. Kad, naime, Mjesec mrčva, misleći da ga duhovi nagrizuju i žderu, lupaju po svim mjedenim predmetima u kućama (i) kao da su pomoću buke natjerali demone u bijeg, vjeruju, da pomažu Mjesecu, koji se muči.«⁹ Da je ova priča Tome Arhidakona istinita, dokazom je i to,

⁶ Ciro Truhelka, *Starokršćanska arheologija*. Ed. HKD sv. Jeronima, Zagreb, 1931. s. 134. s. 223.

⁷ Mirko Divković, *Latinsko-Hrvatski rječnik*. Ed. Naprijed, III. izdanje, reprint, 1980. s. 223.

⁸ Cyrill Korvin Krasinski rođen u Krakovu 1905, benediktinac od 1936, interniran za vrijeme nacizma u koncentracionom logoru, živi u opatiji Maria-Laach; doktor je filozofije i etnologije. Poznat je u cijelom svijetu po mnogim svojim znanstvenim radovima. (Kopiju pisma Krasinskoga od 23. siječnja 1985. koja se odnosi na reljef prijateljski mi je ustupio Skobalj koji i sam citira ovo pismo u svojoj knjizi).

⁹ Toma Arhidakon, *Kronika*. Ed. Čakavski sabor, Split, 1977, s. 33 (prijevod prof. Vladimira Rismonda).

I sam Skobalj navodi da je Natko Nodilo u djelu *Stara vjera Srba i Hrvata* »poslije svestranog istraživanja zaključio, da je Hrvatima i Srbima Mjesec bio božanstvo«. Ško-

što se u nekim našim krajevima sve do 20. st. smatralo da neka natprirodna neman jede Mjesec i da mu ljudi trebaju pomoći. »Prastaro je, ali i danas ukorenjeno verovanje, da prilikom pomračenja Sunce odnosno Mesec jedu neke nemani, a ovo mišljenje delili su i neki drugi narodi... Kod nas je svakako usled verovanja da neko natprirodno biće jede Sunce i Mesec postao izraz *jedenje* Sunca ili Meseca, koji znači pomračavanje, ili *izjesti* se u smislu pomračiti... Jireček je primetio da i dubrovački pesnik Šiško Menčetić (1457—1527) u jednoj svojoj pesmi pominje ovo narodno verovanje da vukodlak jede Mesec... Pošto Sunce i Mesec prilikom pomračenja dolaze u opasnost, ljudi, kojima su oni toliko potrebni, pokušavaju da im pomognu i odbrane ih od nemani koje na njih nasrću. Vuk zna da se za vreme pomračenja puca iz pušaka okrenutih Suncu, a Milićević da je jednom kada se pomračilo Sunce kmet povikao na seljake da pucaju, jer hala hoće da proždre Sunce. U izvesnim krajevima puca se samo kad se pomračuje Mesec, a ne Sunce. Sem pucnjavom, Mesec odnosno Sunce brane se od hala, vukodlaka i drugih nemani zvonjenjem u zvana, lupanjem u razne predmete i vikom... I Plutarh pominje da se za vreme pomračenja Meseca udara u bronzu i pravi buka.«¹⁰ Nenad Dj. Janković (navodeći građu iz Hrvatske, te iz Bosne i Hercegovine) ima zaključak da se iz mnoštva naših narodnih pjesama očituje kako je Mjesec kao i Sunce u davnoj prošlosti bio predmet kulta i smatran za božanstvo u našem narodu, da se Mjesecu »kao i Suncu upućuju molitve i od njega traži zdravlje i sreća«. On konstatira »da je i bog Meseca bio zamišljan u ljudskom obliku, kao što je bio slučaj i sa drugim prirodnim pojavama«, a posebno kaže da se u narodu posljednja četvrt naziva i »stari« Mjesec.¹¹ »Oronuo starac« može simbolizirati mjesec »za jedenja«. ¹² Bitno je shvatiti da je Mjesec, kao i Sunce, simbol života i smrti. U našem kao i u drugim narodima Mjesec je simbol smrti za »mijene« (kad se ne vidi na nebu), ali isto tako i ponovnog rađanja za »mlađaka«. Mjesec u narodnom vjerovanju dok raste u prvoj četvrti emanira snagu i plodnost na ljude i prirodu, što kulminira za punog Mjeseca, a onda opada za posljednje četvrti. Ovo je razlog da se simboli Mjeseca javljaju posvuda uključujući i groblja, gdje je na nadgrobnim pločama prikazan kao simbol smrti, ali i kao simbol ponovnog rođenja.

Istočni dio Zmajeve špilje nije dovršen što dokazuju započete, a nedovršene plohe. Međutim, nije teško pretpostaviti da je na tim plohamo koje se nalaze na istočnoj strani špilje, mogla biti označena samo relativna suprotnost zapadnoj strani u smislu da se tu mogao naći reljef personificiranog Sunca, i to prvenstveno kao simbol života. Od reljefa koji su dovršeni na istočnoj strani trebalo bi posebno utvrditi da li neki stvarno prikazuju Sunce, a posebno bi trebalo razlučiti ono što je na ovoj strani eventualno napravljeno u drugo vrijeme.

Točno vremenski i stilski odrediti ove reljefe zaista je teško. Već i zato što je u davnim stoljećima ili, kako to pretpostavlja Andrija Ciccarelli, od Diodorovih vremena na otoku Braču bilo »odličnih kipara«. ¹³ Krasinski zbog smještaja u špilji i arhaičkog izraza smatra također da je ovaj reljef vjerovatno pretkršćanski i da se u tom slučaju mora pripisati pretkršćanskim stanovnicima (današnje) Hrvatske. Posebno bi bilo važno utvrditi do kada je na Braču prevladavalo poganstvo čiji su nositelji stoljeća i stoljeća bili i pretkršćanski »ilirski« starosjeditelji. Prema nekim tvrdnjama (Petar Šimunović) Neretvani naseljavaju Brač kao pogani već od 7. st. Bizantinski car Konstantin Porfi-

balj je donio citirani tekst Tome Arhidakona, pa je dodao, da »moramo priznati, da je tu uz neke religiozne osjećaje bilo i prave magije«, koju on vezuje za razdoblje kada su Hrvati bili pogani (Škobalj, *ibid.*, s. 94).

¹⁰ Nenad Dj. Janković, *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba*. Izd. SAN, Srpski etnografski zbornik, knj. LXIII, Život i običaji narodni, knj. 28, Beograd, 1951, Naučna knjiga, s. 110—113.

¹¹ Janković, *ibid.*, s. 99—107.

¹² J. Kampbell Cooper, *ibid.*, s. 104.

¹³ Andrija Ciccarelli, *Zapažanja o otoku Braču*. Biblioteka »Broški libar«, knj. IX, 1982, s. 33 (priredio i preveo prof. Vedran Gligo).

rogenet u djelu *De administrando imperio* (u 36. poglavlju »O Poganima koji se nazivaju i Neretvani i zemlji u kojoj sada obitavaju«) naziva Neretvane sredinom 10. st., kada je pisao ovo djelo, imenom *Pagini* (što, prema njemu, »na jeziku Slavena znači nekršteni«), koji drže u svojoj vlasti Korčulu, Mljet, Hvar i Brač.¹⁴ Nije od značenja za tumačenje reljefa što je Zmajeva špilja postala obitavalište kršćanskih pustinjaka. Oni su nastavili živjeti u zatečenom ambijentu više stoljeća pošto su uklesani reljefi na zapadnoj strani, kad se njihov poganski smisao više nije mogao lako prepoznati. Da su ove reljefe zatekli kršćanski »hrvatski eremiti« u špilji, to i Krasinski pretpostavlja.

Koliko je na samom Braču i poslije kristijanizacije bilo jakih ostataka poganskih vjerovanja dokazuje i tekst iz spomenute Valerijeve vizitacije, koji i Škobalj navodi: »I jer imaju praznovjerni običaj (institutum superstitionum), da procesije obavljaju u nijedno drugo vrijeme, nego samo o Mladome Mjesecu, bilo im je naloženo, da moraju međusobno izabrati neki dan u svakom pojedinom mjesecu, kad će obavljati procesije, ne vodeći računa o Mjesecu, bilo da se rađa, bilo da nestaje (nulla habita ratione nascentis aut deficientis Lunae), što su obećali, da će izvršiti.« Škobalj je ispravno zaključio da se u tom »praznovjernom običaju« stvarno radilo »o štovanju Mjeseca kao prežitku iz stare poganske religije Hrvata«.¹⁵

Uzevši sve u obzir, reljef na zapadnoj strani Zmajeve špilje na Braču ne može se datirati u XV. st. kao preostatak poganskoga vjerovanja. On je svjedočanstvo određenog poganskoga kulta iz ranoga srednjeg vijeka u kojemu nema ničega kršćanskoga. Ovaj reljef mogao je nastati prije konačnog pokrštenja stanovnika neretvanske kneževine, u čijoj se vlasti dugo vremena nalazio i Brač, što znači najkasnije u X. stoljeću.

PUTOVANJA

Janko N. Ivanović

Putujem do iznemoglosti

Očekujem susret s Ciljem
Ukoliko sam na pravom putu

Ako me iznevjere raskršća
Hoću li moći iznova krenuti

¹⁴ Božidar Ferjančić, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Posebno izd. SAN, tom. II., knj. CCCXXIII, Vizantološki institut, knj. 7, Beograd, 1959, ed. Naučno delo, s. 64–65.

Ferdo Šišić smatra da su otoci koje navodi K. Porfirogenet došli pod neposrednu vlast Neretvana poslije 825. godine (Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925, s. 319). Prema tome, naseljavanje Neretvana na Brač postalo je vrlo intenzivno u drugoj polovici 9. st. i u 10. Usp. i Petar Šimunović, *Povaljska listina i povalski prag*. Brač u ranom srednjem vijeku, Ed. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu i Brački muzej, Povelja, 1984, s. 22.

¹⁵ Škobalj, *ibid.*, s. 114.